

Wojciech Węgrzyniak, *Psalm 83. Teksty – egzegeza – konteksty*, Wydawnictwo KUL, Studia Biblica Lublinensia XIX, Lublin 2019, ss. 381, ISBN: 978-83-8061-678-3.

Monografia składa się z trzech części oraz *Wstępu* i *Zakończenia*. Całość uzupełnia spis bibliograficzny i dwa załączniki. W krótkim wstępie autor przedstawił motywy wyboru Ps 83 jako tekstu swoich badań. Podstawowym powodem jest brak pełnego, naukowego opracowania o charakterze monograficznym tego psalmu. Psalm 83 jest intrygującym naukowo wyzwaniem również z tego powodu, że określany jest mianem tekstu o charakterze złorzeczącym. Z tego powodu został po II soborze watykańskim usunięty z Liturgii godzin. Autor zapowiada, że studium Ps 83 chce być próbą wszechstronnej analizy tego tekstu biblijnego, po czym przedstawia strukturę pracy i jej metodologię. We wstępie do monografii można jednak oczekiwać, czego brakuje, choćby krótkiego opisu *status questionis*. Każda z części i jej poszczególnych rozdziałów na początku zawiera jednak zbiór wykorzystanej literatury. To bardzo korzystny dla lektury monografii zabieg.

Część I zatytułowana jest *Teksty* i została podzielona na kilka grup: teksty hebrajskie Ps 83 z wewnętrznym podziałem na manuskrypty i edycje drukowane, wersje antyczne, teksty zrekonstruowane i tłumaczenia współczesne. Pierwsza część studium przedstawia zatem panoramę tekstów Ps 83 w języku hebrajskim, greckim i łacińskim, w sumie około 450. Bada także tłumaczenia i tak ustala *status textus* w celu odkrycia tendencji różnicujących lub zbieżnych w różnych wariantach tekstu. Autor dokonuje charakterystyki najważniejszych manuskryptów, wśród nich uznawanego za najstarszy, manuskryptu niekompletnego tekstu Ps 83 z Masady MasPsa (=M 1039-160). Ks. Węgrzyniak opowiada się za opinią, że jest wielce prawdopodobne, iż jest to wierny spadkobierca tekstu, który wyszedł spod ręki psalmisty (s. 23). Omawiając manuskrypty z genizy synagogi Ezdrasza w Kairze, konkluduje m.in., że Ps 83 rozumiany był przez tamtejszych kopistów jako tekst poetycki. Dając przykład zróżnicowania wariantów, autor zapisał na s. 28: „Zamiast: («napelnij hańbą ich oblicze»), manuskrypt [T-S 13]12.2 – dop. SJ] czyta: («napelnij hańbą jego oblicze»)». Jednak mamy tu do czynienia nie tyle z wariantem tekstualnym, co z zastosowaniem tekstu biblijnego w formule złorzeczącej skierowanej przeciw jednej osobie”. Ale dwukrotnie autor podaje tę samą wersję tekstu hebrajskiego, z sufiksem zaimkowym w 3 osobie liczby mnogiej. Nie jest jasne, czy chodzi tutaj o zapis tekstu (bo: brak zróżnicowania wariantów), czy o jego interpretację?

Porównując dwa najważniejsze, pełne zapisy Ps 83 zawarte w kodeksach Leningradzkim (B19A) i Aleppo, autor dostrzega detale, budząc podziw dla swoich umiejętności. Korzystając z obecnych na stronach www elektronicznych skanów kodeksów zauważa subtelności, np.: „W w. 8 w Kodeksie Aleppo *lekko widoczny* jest dagesz” (s. 29); w w. 14 „*niewidoczny* jest patah furtivum” (s. 30). Dokonuje też obserwacji o pozorach zachowania stychometrii w obu kodeksach czy wręcz ignorowaniu hemistychu w Kodeksie Aleppo. Autor uważa, że Kodeks Aleppo jest zapisany starannie i logiczniej niż B19A (s. 30).

Pozostałe manuskrypty hebrajskie, zasadniczo te średniowieczne, autor omawia, posługując się kluczem podziału na warianty spółgłoskowe i warianty diakrytyczne. Zestawienia zawarte w tabelach, porównujące te manuskrypty do tekstu w BHS (=B19A), pozwalają ustalić różnice. Szczególnie istotne i odzwierciedlające „benedyktyńską cierpliwość” autora są konkluzje. W odniesieniu do wariantów spółgłoskowych autor stwierdza, że manuskrypty średniowieczne przekazały prawie identyczny tekst spółgłoskowy (s. 39). Analiza 31 manuskryptów z systemem tyberiadzkim, zawierających warianty diakrytyczne prowadzi autora do wniosku, iż znaki diakrytyczne i toniczne w tych kodeksach są na tyle rozbieżne, że nie pozwalają ustalić jedynej, poprawnej wersji (s. 43).

Edycje drukowane tekstu Ps 83, zaczynając od spółgłoskowej wersji *Psalterium* z roku 1477, aż po wydania współczesne, pozwalają dokonać zestawienia wariantów w konwencji spółgłoskowej. Następnie badane są wersje diakrytyczne i toniczne w wydaniach drukowanych. W sumie badaniami zostały objęte 63 wydania. W odniesieniu do wariantów spółgłoskowych autor zauważa, że od ponad czterystu lat drukuje się identyczny tekst spółgłoskowy Ps 83 (s. 45). Analiza wydań z (niewielu) wariantami diakrytycznymi, prowadzi do wniosku, że żaden wariant diakrytyczny nie wpływa na znaczenie tekstu oraz że trudne jest ustalenie właściwej wokalizacji. Z analizy wariantów tonicznych wysnuwa wniosek, że obecnie nie istnieje ujednolicony system kantylacji tekstu hebrajskiego Ps 83, a różnice toniczne w drukowanych wydaniach

tekstu nie muszą być związane z jakimikolwiek, logicznie spójnymi tradycjami w tym względzie (s. 54). Analizę systemu akcentowania stosowanego w Ps 83 autor przeprowadził, stosując teorię G. Ewalda, na którą powołują się współcześni badacze. Badając teksty zapisane w wydaniach BHK i BHS, ustalił, że zastosowane w Ps 83 teorie reguł akcentowania, łącznie z zaproponowanymi zmianami, pozwalają bardziej sensownie czytać tekst hebrajski. Z innych problemów, obecnych w wydaniach drukowanych tekstu hebrajskiego Ps 83, autor odnosi się do znaku metek i akcentów rozłączających bądź łączących. Stwierdza, że tekst psalmu został podzielony na relatywnie krótkie wersety i że Ps 83 nie odbiega od sposobu użycia akcentów, właściwego dla całej Księgi Psalmów (s. 76). Zauważa, że w wydaniach drukowanych nie można doszukać się zasad regulujących każdy wybór na poziomie znaków tonicznych (s. 77).

Przeglądu wersji i wariantów greckich i łacińskich Ps 83 autor dokonał w odniesieniu do każdego wersetu psalmu. Zasadniczą konstatacją jest ta, że antyczne wersje tłumaczą tekst hebrajski zasadniczo wiernie, choć tłumaczenie hebrajskich czasowników sprawiało największe trudności (s. 94). W miarę wzrostu ilości przekładów, narastała też ilość wariantów, choć widać w nich perturbacje w oddaniu myśli zawartych w tekście hebrajskim. Analogicznie uczynił autor monografii w odniesieniu do przekładów powstałych na przełomie XIX i XX wieku. Z ich przeglądu wynika, że próby te doprowadziły raczej do multiplikacji tekstu Ps 83 z powodu proponowania nowych wariantów. Lektura współczesnych tłumaczeń Ps 83 stawia pytanie o preferencje tłumaczy w korzystaniu ze źródeł dla ich przekładów. Przebadanych zostało 26 tłumaczeń w pięciu językach powstałych w ostatnim pięćdziesięcioleciu. Czytelnik polski zainteresowany będzie tłumaczeniami na ten język i znajdzie ich analizę w monografii. Autor zauważa, że dla większości tłumaczeń źródłowy jest Kodeks Leningradzki (B19A), bez wariantów i innych tłumaczeń antycznych (poza małymi wyjątkami). Pomimo takiej zgodności, w tłumaczeniach istnieje wiele różnic, które głównie dotyczą tłumaczenia czasowników, spójników, tetragramu oraz semantyki i składni. Wobec tego, autor widzi tłumaczenia jako rzeczywistość dynamiczną i mówi raczej o jedności tekstu w różnorodności wariantów (s. 111).

Część II zatytułowana jest: *Egzegeza*. W jej wewnętrznym podziale najpierw analizowane jest charakterystyczne słownictwo psalmu 83: zaimki (osobowe i sufiksy zaimkowe jako niezależne lemma), niektóre formy czasownikowe (czasowniki osobowe [= finitywne] i imiesłowy), rzeczowniki, wraz z imionami własnymi oraz wybranymi przymiotnikami, oraz używane w Ps 83 partykuły (przysłówki, przymyki, spójniki i partykułę pojmowaną jako wykrzyknikową – *hinneh*). W tabeli zestawione zostało słownictwo Ps 83, po czym autor skomentował tę statystykę.

Kolejny etap prezentacji to zestawienie danych morfologicznych i krótki do nich komentarz. Następna jest analiza syntaktyczna Ps 83, z wyróżnieniem zdań i omówieniem niektórych konstrukcji. Bardzo ciekawie, bo rzadko podejmowana jest w komentarzach biblijnych pogłębiona tematyka metrum tekstu, zapowiadała się kolejna faza badań Ps 83. Szkoda, że ks. Węgrzyniak przedstawił tylko historię badań tej problematyki, odnosząc się do psalmów *in genere*, prezentując wnioski z nich wynikające. Swoją osobistą konstatację, w oparciu o badania J. Kugela, J. Döllera i innych, zawarł tylko w zdaniu: „Być może należałoby mówić bardziej o rytmie” (s. 132-133).

Następnym krokiem są badania nad strukturą Ps 83, do których profesjonalne podejście jest dziełem ostatniego czasu. Najpierw ks. Węgrzyniak przedstawia propozycje różnych autorów w tej kwestii, po czym wyciąga wniosek, że rozbieżności są tak duże, iż nie pozwalają ustalić struktury Ps 83. Spośród różnych propozycji szczegółowo przedstawia, jako najbardziej reprezentatywną dla historii badań, koncepcję struktury koncentrycznej i – jako drugą – propozycję struktury chiastycznej. Autor monografii odnosi się do tych propozycji, trafnie zauważając ich wartości i niedoskonałości. W odniesieniu do struktury koncentrycznej widzi zmienność proponowanych kryteriów, a w koncepcji chiastycznej dostrzega nadmierną szczegółowość, prowadzącą do zatarcia ogólnej struktury tekstu (s. 138-139). Wobec tych trudności autor przedstawia szczegółowo własną propozycję. Ks. Węgrzyniak uważa, że Ps 83 „nie posiada struktury w sensie ścisłym” (s. 140). „Psalm zbudowany jest bardziej na zasadzie pewnej ciągłości myśli, zestawienia odcinków wzajemnie ze sobą powiązanych, bo wynikających jeden z drugiego” (s. 104). Wydaje się, że jego autorska propozycja, oparta o konstrukcję zdań złożonych, jest ciekawa i możliwa do akceptacji.

Kolejny etap to wyodrębnienie w Ps 83 niektórych figur retorycznych, za pomocą figur rytmu (aliteracja, asonans, paronomazja), figur konstrukcji (powtórzenie, chiasm, paralelizm wewnętrzny,

konstrukcja enumeratywna), figur elokucji (asyndeton, polysyndeton, pary słów), figur znaczenia (podobieństwo, metafora, hendiada, metonimia, synonimy) i figur myśli (apostrofa, przekleństwo). Trafnie konkluduje autor, że ilość figur retorycznych dających się zidentyfikować w Ps 83 wskazuje na bogaty zasób środków artystycznych zastosowanych w tym tekście poetyckim (s. 151).

Jądro i najistotniejszą część monografii stanowi rozdział, w którym autor przeprowadza analizę semantyczną każdego wersetu Ps 83 (s. 152-229). Analiza każdego wersetu zwieńczona jest konkluzjami. Trzeba stwierdzić, że analiza ta jest przeprowadzona profesjonalnie, z wielkim znanstwem warsztatu biblijnego. Autor w finezyjny sposób odkrywa treści Ps 83, korzystając z wcześniejszych ustaleń morfologicznych i semantycznych, z przeprowadzonych uprzednio badań syntaktycznych i wersologicznych. Konsekwentnie zmierza w ten sposób do odpowiedzi na pytanie o treść przekazu całego Ps 83. Autor wskazuje tym samym, że wcześniejsze etapy jego badań są metodologicznie uzasadnione i weryfikują się na tym zasadniczym etapie analizy semantycznej. Rozdział ten, tak ważny, nie posiada, niestety, żadnego podsumowania, zebrania zasadniczych wniosków z niego wynikających. Podobnie, niedosyt budzi brak syntetycznego zebrania konkluzji płynących z całej części II.

Trzecia część monografii zatytułowana jest: *Konteksty*. Pojęcie to „rozprowadzone” zostało treściowo w postaci kontekstów: historycznego (Sitz im Leben), literackiego i interpretacyjnego (zawierającego tradycję judaistyczną i chrześcijańską). Jako ostatni został przedstawiony kontekst liturgiczny, czyli interesująca problematyka miejsca (właściwie: aktualnej nieobecności) Ps 83 w katolickiej Liturgii godzin. Autor zamierzał w ten sposób zbadać, jak i na ile – wraz z upływem czasu – czynniki zewnętrzne wpływały na rozumienie tekstu Ps 83. Tekst krótkiego wprowadzenia do tej części każe czytelnikowi postawić pewne pytania. Czy właściwe jest umieszczenie tutaj badań nad kontekstem historycznym? Wydaje się, że dla już dokonanej wcześniej egzegezy Ps 83 istotna byłaby uprzednia znajomość danych historycznych dotyczących czasu powstania tego psalmu oraz środowiska jego kreacji czy redakcji. Umieszczenie tutaj pozostałych kontekstów nie budzi wątpliwości. Drugie pytanie dotyczy kryterium wyboru komentatorów – interpretatorów tekstu Ps 83 spośród egzegetów judaistycznych i chrześcijańskich.

Prezentując hipotezy odnoszące się do datacji Ps 83, w ramach krytyki historycznej, autor rozpoczyna od czasów Saula i Dawida i poprzez okres rządów Jozafata, Jeroboama II i Ozjasza dochodzi do czasów Ezechiasza. Innym kluczem dla datacji Ps 83 jest umieszczanie jego powstania w przedziałach czasowych: w okresie zagrożenia i dominacji asyryjskiej oraz babilońskiej. Inne realia czasowe to faza konstrukcji nowego kształtu religii po deportacji babilońskiej, tj. judaizmu, oraz okres machabejski. Z tej prezentacji wynika duża rozpiętość czasowa w lokacji Ps 83, choć każda koncepcja posiada swoje argumenty. Kolejne propozycje dla próby datacji Ps 83, tj. interpretacja symboliczna i lokowanie oparte na charakterystycznych cechach języka poetyckiego, tylko w pewnej mierze wiążą się z krytyką historyczną. Raczej należałoby umieścić je w ramach odrębnego rozdziału. Podsumowując etap badania Sitz im Leben, autor stwierdza, że w sposób jednoznaczny nie można określić czasu powstania, redakcji i środowiska Ps 83 (s. 253). Uważa, że tekst należy lokować między IX a VII wiekiem, uwzględniając raczej hiperboliczne ujęcie realiów historycznych (s. 254).

W rozdziale dotyczącym kontekstu literackiego Ps 83 autor bada znaczenie lokacji psalmu w kontekście psalmu poprzedzającego i następującego po nim, a następnie w relacji do kolekcji Asafa, do której jest przypisywany. Stwierdza niespójność tematyczną i tym samym brak znaczenia takiego umiejscowienia. Podobne wnioski wyprowadza ks. Węgrzyniak po dokonaniu detalicznej analizy terminologii Ps 83 w porównaniu do poszczególnych kolekcji psalterza i całej Księgi Psalmów. Badania te oparte są wyłącznie na analizie słownictwa i statystyce. Być może interesujące byłyby wyniki analizy uwzględniającej metodę kanoniczną.

Kolejny rozdział zajmuje się kontekstem interpretacyjnym. Autor bierze pod uwagę teksty judaistyczne i chrześcijańskie odnoszące się do Ps 83. Targum do psalmów – chociaż znany jest dopiero z rękopisów średniowiecznych, zawiera jednak bardzo stare tradycje pochodzenia palestyńskiego – daje przekład literalny. Ks. Węgrzyniak wskazuje jednak przy tym na interesujące elementy precyzujące. Analiza midraszu komentującego Ps 83 wskazuje na daleko idący subiektywizm interpretatora. Średniowieczne komentarze Rasziego i D. Kimchiego wyjaśniają niezrozumiałe miejsca i są dość literalne. Komentarz S.R. Hirscha z XIX w. jest bardzo autorski i aktualizujący.

Za reprezentatywne dla interpretacyjnej tradycji chrześcijańskiej autor uznał dzieła Euzebiusza z Cezarei, Hieronima, Orygenesza, Augustyna, Teodoreta z Cyru, Kasjodora, Lutra, Kalwina i Bellarmina. *Commentarii in Psalmos* Euzebiusza nie zawiera elementów typologicznych i chrystologicznych, które znajdują się u Hieronima w *Tractatus de psalmis*. Augustyn egzegetuje cały Ps 83 wielopoziomowo, a w *In Psalmos*, przyjmuje konwencję chrystologiczną i kładzie akcent na egzegezę historyczną i filologiczną (s. 305). Kasjodor z kolei, w *Expositio psalmorum* dostrzega elementy retoryczne (np. epanalepsis). Komentatorzy protestanckiego nurtu interpretacyjnego, tj. Luter i Kalwin, czytają Ps 83 w kluczu chrystologicznym i eklezjologicznym, przy czym komentarz Kalwina cechuje aktualizacja antypapieska (s. 313). Komentarz Bellarmina widzi Ps 83 jako eschatologiczne starcie Kościoła z antychrystem. Reakcję interpretacyjną judaizmu i chrześcijaństwa na Ps 83 różnicuje przede wszystkim oczywiste pominięcie, bądź przyjęcie, klucza chrystologicznego i eklezjologicznego. Oba nurty troszczą się jednak o egzegezę historyczną i także aplikacje aktualizujące (s. 315). Sformułowane przez ks. Węgrzyniaka syntetyczne wnioski nie zawierają osobistego odniesienia do nich. Jest stwierdzenie faktów i konkluzje z nich płynące. Poprzedzenie na sformułowanej na s. 316 konkluzji ogólnej, wynikającej z badań współczesnych („Rezygnacja w publikacjach naukowych z klucza chrystologicznego oraz aktualizacji przyczyniła się pośrednio do zniknięcia największych różnic między judaistyczną a chrześcijańską interpretacją słowa”) budzi niedosyt. W zakończeniu, czyli istotnej części podsumowującej całe badania, w odniesieniu do tej kwestii, ks. Węgrzyniak postawił wniosek, że „od dwustu lat egzegeza protestantów, potem katolików, a dzisiaj także Żydów nie różni się zasadniczo, jeśli chodzi o analizę Ps 83” (s. 334). Wydaje się, że takie uogólnienie jest nieco przerysowane. Badania przedstawione w monografii wskazują raczej i tylko na zniknięcie największych różnic. Wynika to choćby z istnienia oczywistej perspektywy w interpretacji chrześcijańskiej – i oczywistej ich nieobecności w egzegezie judaistycznej – perspektywy chrystologicznej. Po części także eklezjalna interpretacja Ps 83 jest wyraźnie różna w egzegezie katolickiej i protestanckiej.

Ostatni rozdział dotyczy kontekstu liturgicznego i zarysowuje historię usunięcia wersetów zlorzeczających z liturgii, ukazując argumenty oraz kontrargumenty za ich usunięciem. W tym celu autor monografii dokonał analizy dokumentacji obrad soboru watykańskiego II. Ta część książki jest bardzo interesująca, a na jej zrozumienie wpływa w istotny sposób problematyka Ps 83 przedstawiona w poprzednich rozdziałach monografii. Niektóre wnioski wynikające z lektury obrazujących dyskusję dokumentów mają charakter pastoralny (np. p. 2 i 4 na s. 323), inne prezentują opinie bardzo subiektywne. Przemawiające zaś są argumenty za integralnością psalterza w liturgii. Autor prezentuje swoje osobiste zdanie, opowiadając się za integralną lekturą psalmów (w tym Ps 83). Według niego, słowo Boże ma być także wyzwaniem dla intelektu jak i dla uczuć oranta (s. 328).

Obszerny zbiór bibliografii, którą autor monografii posługuje się wprawnie i z naukowym wyczuciem, wskazuje na bardzo dobre opanowanie z prezentowaną problematyką. Zgodnie ze współczesnymi tendencjami, ks. Węgrzyniak zrezygnował z kategoryzacji literatury – wyróżniając jedynie źródła elektroniczne – co nie oznacza, że taka tendencja jest korzystna dla tekstów naukowych. Daje się przy tym zauważyć nikłe korzystanie z literatury w języku polskim, jakkolwiek taka istnieje. Kilka pozycji polskojęzycznych pojawia się dopiero w ostatnim rozdziale, dotyczącym kontekstu liturgicznego Ps 83, czyli w dyskusji nad racjami za lub przeciw usunięciu Ps 83 i innych tzw. tekstów zlorzeczających z katolickiej liturgii. Można też zapytać o uzasadnienie dla dość skąpej objętości introdukcji do poszczególnych części i rozdziałów, gdzie można by wyjaśnić – wobec braku takowego we *Wstępie* – ich metodologię, ale także sformułować hipotezy i tezy pośrednie.

Monografia *Psalm 82. Teksty – egzegeza – konteksty* jest pierwszym tak kompleksowym opracowaniem jednego psalmu w biblistyce polskiej.

Ks. Sylwester Jędrzejewski SDB
Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie
ORCID ID: 000-0002-0619-1106
DOI: <http://doi.org/10.21852/sem.2020.2.13>